

MAREK SZAJDA
Wrocław

ORCID: 0000-0002-1938-6762

Ludność żydowska na Dolnym Śląsku po II wojnie światowej (1945–1950)

Kilka uwag dotyczących stanu badań i nowych perspektyw badawczych

Dzieje ludności żydowskiej w Polsce stały się w ostatnich latach tematem ważnym i widocznym¹. O rozwoju studiów żydowskich w kraju świadczą wciąż pojawiające się nowe publikacje naukowe, jak i popularnonaukowe, kolejne ośrodki akademickie, w których prowadzone są badania dotyczące historii i kultury żydowskiej², ale również działania w sferze publicznej, czego wyrazem jest przede wszystkim Muzeum POLIN, a także inne, pomniejsze placówki oraz różnorodne działania edukacyjne³. Wśród wielu prac publikowanych w ostatnich latach na polskim rynku wydawniczym dość znaczną część stanowią studia nad Zagładą Żydów. Historia społeczności ocalałych, żyjących w Polsce po 1945 r., cieszy się nieco mniejszym zainteresowaniem naukowców, choć i w tej kwestii widać znaczący przyrost liczby publikacji w ostatnich latach. Jednym z argumentów na potwierdzenie tej tezy jest chociażby seria Z dziejów Centralnego Komitetu Żydów w Polsce publikowana nakładem Żydowskiego Instytutu Historycznego, w ramach której ukazują się ciekawe opracowania dotyczące życia żydowskiego w kraju w okresie 1945–1950. Prócz tego cyklu wydano również książki odnoszące się do innych problemów – nie tylko okresu bezpośredniego powojnia, ale i czasów PRL, choć-

---

¹ Bez wątpienia w tym kontekście ważnym momentem był 1989 r., choć i wcześniej, w latach 80. XX w. publikowano prace o tematyce żydowskiej.

² Prócz silnych ośrodków studiów żydowskich w Krakowie i Warszawie w ostatnich latach powołano Katedrę Judaistyki na Uniwersytecie Wrocławskim. Rozwijają się one również w innych ośrodkach, choćby w Łodzi, Lublinie czy Rzeszowie.

³ Dobrym tego przykładem może być Muzeum Żydów Mazowieckich w Płocku.

by migracji (Węgrzyn 2016), antysemityzmu (Dahlmann 2018; Grabski *et al.* 2019; Kwiek 2021) czy stosunków dyplomatycznych (Szaynok, 2007a). Szczególne miejsce wśród opracowań zajmuje książka *Następstwa Zagłady Żydów 1944-2010* (Adamczyk-Garbowska *et al.* 2012). Warto również wspomnieć o pierwszej dotychczas monografii życia żydowskiego w Polsce po II wojnie światowej (Kichelewski 2021).

Częścią tych badań są bez wątpienia dzieje Żydów na Dolnym Śląsku – obszarze włączonym do Polski w 1945 r., gdzie ocalali z Zagłady rozpoczęli nie tylko realnie, ale też symbolicznie nowe życie. Niniejszy tekst ma na celu zaprezentowanie najważniejszych informacji o stanie dotychczasowych badań nad powojennymi (1945–1950) dziejami ludności żydowskiej w regionie⁴. Jest to również próba przedstawienia nowych trendów i perspektyw, a także, do pewnego stopnia, propozycja dostrzeżenia kilku obszarów badawczych, które mogą okazać się niezwykle cenne dla rozwoju dalszych studiów. Jednocześnie opracowanie to dobitnie pokazuje co w ostatnich dekadach zainteresowało badaczy, o czym pisano, na czym – na jakich zjawiskach, miejscach, postaciach itd. – skupiano się. Ze względu na przyjęte cele, ale też ograniczenia objętościowe tekstu, zaledwie w kilku miejscach odnoszę się do kwestii ustaleń, interpretacji, polemik zawartych w przywoływanych pracach.

Poniższy przegląd literatury można uznać za kolejny element w dyskusji dotyczącej tej kwestii, ale również propozycję prezentującą, być może nie zawsze oczywiste, pytania badawcze czy źródła archiwalne. Przywoływane publikacje odnoszą się do okresu bezpośredniego powojnia: lat 1945–1950, niekiedy jednak, głównie ze względu na kontekst czy przebieg procesów, wykraczają poza tę cezurę. Okres ten był kluczowy dla organizowania się struktur życia żydowskiego – to wówczas funkcjonowały komitety żydowskie, jako podstawowa, świecka instytucja życia żydowskiego (osobno istniały organizacje religijne). Pierwsza data cezury nie budzi zastrzeżeń – koniec II wojny światowej i Zagłady. To również czas początków osadnictwa Żydów polskich na terenach Ziemi Zachodnich i Północnych. Natomiast w 1950 r. nastąpiła reorganizacja struktur życia żydowskiego, związana z konsolidacją systemu komunistycznego. Niewiele wcześniej zlikwidowano w Polsce partie syjonistyczne, a w październiku tegoż roku z połączenia komitetów żydowskich oraz Żydowskiego Towarzystwa Kultury i Sztuki utworzono Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Żydów w Polsce.

---

⁴ Przeanalizowałem i przedstawiłem badania prowadzone w Polsce i publikowane głównie w języku polskim (niekiedy również angielskim, niemieckim czy hebrajskim).

Osobną kwestią jest obszar Dolnego Śląska, który jest punktem odniesienia w przywoływanych pracach. Warto w tym miejscu zaznaczyć, że w części publikacji autorzy odnoszą się do dzisiejszych granic administracyjnych Dolnego Śląska, choć w rzeczywistości powojennej przestrzeń województwa wrocławskiego (1946–1950) odbiegała od współczesnego podziału terytorialnego, obejmując m.in. część dzisiejszego woj. lubuskiego (m.in. Żary, Żagań) czy opolskiego (Brzeg, Namysłów).

Ludność żydowska na Dolnym Śląsku po 1945 r.

Osadnictwo ludności żydowskiej na Dolnym Śląsku jest ważnym elementem powojennych dziejów Żydów w Polsce (Rykała 2007). Stanowi również istotny element narracji o tzw. Ziemiach Odzyskanych⁵. Nie byłoby to możliwe, gdyby nie byli więźniowie filii obozu koncentracyjnego w Gross-Rosen (dzisiejsza Rogoźnica k. Strzegomia), którzy postanowili pozostać na nowo włączonych terenach – obszarze, gdzie zostali wyswobodzeni przez Armię Radziecką w maju 1945 r.⁶ Dość szybko, bo już w kolejnym miesiącu, grupa ocalałych deklarowała chęć budowy struktur życia żydowskiego na tych terenach, dopominając się wsparcia ze strony Centralnego Komitetu Żydów w Polsce (CKŻP), który mieścił się w Warszawie. Idea osadnictwa żydowskiego na Dolnym Śląsku była dyskutowana przez liderów życia żydowskiego w kraju latem oraz jesienią 1945 r. (Misztal 1992; Szaynok 1994). W jej wyniku, a za aprobatą władz komunistycznych, zdecydowano się na skierowanie na te tereny dużej części żydowskich repatriantów z ZSRR, którzy przybyli w I połowie 1946 r. (Głowacki 2004; Marciniak 2014). W ten sposób w połowie roku w woj. wrocławskim istniało ponad 40 komitetów żydowskich, w których zarejestrowało się ok. 90 tys. Żydów, co stanowiło wówczas niemal połowę wszystkich ocalałych przebywających w Polsce (Szaynok 2000). Wśród najważniejszych, kilku- i kilkunastotysięcznych skupisk żydowskich warto wymienić Wrocław, Dzierżoniów i Wałbrzych, a w dalszej kolejności m.in. Legnicę, Bielawę, Kłodzko, Pieszyce, Jawor, Kamienną Górę, Jelenią Górę, Bolków i wiele innych pomniejszych miejscowości. Na skutek późniejszych wydarzeń, przede wszystkim antysemityzmu i pogromu kieleckiego, w II połowie 1946 r. Dolny Śląsk stał się ważnym

⁵ Przede wszystkim w kontekście religijnym, ale też społecznym, choćby w ostatnio opublikowanej syntezie *Region czy regiony?* (Kucharski *et al.* 2022).

⁶ Warto zwrócić uwagę, że dla żydowskich więźniów działania Armii Czerwonej były realnym doświadczeniem wyzwolenia.

miejscem dla żydowskich migrantów, uciekających przez tzw. zieloną granicę w Sudetach i dalej przez Czechosłowację (Szaynok 1995; Aleksyjn-Mądrzak 1996; Semczyszyn 2018; Wieczorek 2019). Wówczas to zmniejszyła się również liczebność społeczności żydowskiej na terenie województwa. Inną ważną falą wychodźstwa były wyjazdy po utworzeniu Izraela, po 1948 r. (Stoła 2010).

Omawiając pokrótce tuż powojenne losy Żydów na Dolnym Śląsku warto wspomnieć o rozbudowanych strukturach życia żydowskiego. Przede wszystkim o funkcjonującym we Wrocławiu Wojewódzkim Komitecie Żydów na Dolny Śląsk (WKŻ) z przewodniczącym Jakubem Egitem⁷, ale także o działającym w niemal 30 miejscowościach placówkach Kongregacji Wyznania Mojżeszowego (od 1949 r. Związku Religijnego Wyznania Mojżeszowego), licznych partiach politycznych, organizacjach młodzieżowych czy instytucjach kulturalnych. Najważniejszy w tej ostatniej kategorii był bez wątpienia teatr żydowski, którego gmach wybudowano we Wrocławiu i otwarto w kwietniu 1949 r. Dodatkowo należy również wspomnieć o prasie żydowskiej w języku polskim („Nowe Życie. Trybuna Wojewódzkiego Komitetu Żydowskiego na Dolnym Śląsku”) oraz jidysz („Niderszlezje”), sporcie, rozwiniętym szkolnictwie (również prywatnym), ale także o życiu gospodarczym. Przejawem tego ostatniego była tzw. produktywizacja, czyli ówczesne starania na rzecz zatrudnienia Żydów w różnych sektorach gospodarki⁸. Prócz licznych spółdzielni zakładanych i prowadzonych przez ludność żydowską, podkreślano wówczas – w duchu komunistycznej propagandy – obecność Żydów w górnictwie w rejonie Wałbrzycha czy w rolnictwie w okolicach Dzierżoniowa. Tak bogate oraz różnorodne życie żydowskie dość szybko zostało zahamowane przez politykę władz komunistycznych. Obok wspomnianej już masowej migracji, to właśnie decyzje dygnitarzy – likwidacja partii syjonistycznych w latach 1949–1950, zmiany w spółdzielczości, zablokowanie finansowania życia żydowskiego przez zagraniczne instytucje, m.in. *American Jewish Joint Distribution Committee*, czy przekształcenie CKŻP, po połączeniu z Żydowskim Towarzystwem Kultury i Sztuki, w Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Żydów w Polsce – przyczyniły się do ograniczenia czy wręcz degradacji bogatego życia żydowskiego na Dolnym Śląsku w latach 1945–1950. I choć część skupisk żydowskich w kolejnych latach dalej funkcjonowała, to odbywało się to w zupełnie innych warunkach, wśród mniejszej liczebnie społeczności oraz z odmiennymi możliwo-

---

⁷ Ważnym elementem poznania tego okresu były tużpowojenne publikacje oraz wspomnienia Jakuba Egita wydane w latach 90. XX w. (Egit, 1947, 1991).

⁸ W okresie 1946-1947 istniał powołany przez władze komunistyczne urząd Komisarza ds. produktywizacji ludności żydowskiej.

ściami aniżeli wcześniej. Nic więc dziwnego, że życie żydowskie w tym okresie uznawane jest przez badaczy za rzecz wyjątkową na tle ówczesnych wydarzeń w kraju, ale też losów ocalałych z Zagłady.

Początki i rozwój badań

Pierwszym badaczem, który podjął się opisu powojennych losów ludności żydowskiej na Dolnym Śląsku, był Samuel Bat, który na początku lat 60. XX w. opublikował artykuł na ten temat w „Roczniku Wrocławskim” (Bat 1961). Mniej więcej w tym samym okresie swoje badania prowadził Arnold Goldsztejn – ówczesny dyrektor Liceum Ogólnokształcącego im. Szolema Alejchema we Wrocławiu. W 1962 r. ukazał się w „Śląskim Kwartalniku Historycznym Sobótka” krótki tekst jego autorstwa na temat powojennej ludności żydowskiej na Dolnym Śląsku (Goldsztejn 1962), a w 1967 r. w tym samym czasopiśmie artykuł dotyczący produktywizacji Żydów w regionie (Goldsztejn 1967). Podsumowaniem badań nad tą tematyką była jego praca doktorska przygotowana pod kierunkiem ówczesnego docenta dr. hab. Mariana Orzechowskiego, którą obronił na Uniwersytecie Wrocławskim w 1969 r. (Goldsztejn 1969). Lata 1967–1968 i ówczesna kampania antysemicka w Polsce nie były dobrym okresem dla dyskusji naukowych o historii Żydów. Wpłynęło to także na tematy badawcze i rynek wydawniczy, nic więc dziwnego, że ta praca doktorska nie została opublikowana. Goldsztejn powrócił do tego tematu badawczego jeszcze na przełomie lat 80. i 90. XX w., kiedy opublikował artykuł w tomie zbiorowym poświęconym dziejom Żydów na Śląsku (Goldsztejn 1991). Książka ta powstała w wyniku konferencji, która odbyła się w 1988 r. na Uniwersytecie Wrocławskim. Kilka lat później, w 1994 r. wydano kolejny tom, tym razem dotyczący dziejów Żydów w Polsce i na Śląsku (Matwijowski 1994). Prócz wspomnianych publikacji warto nadmienić, że w latach 80. XX w. ukazały się dwa ważne artykuły dotyczące życia żydowskiego na Dolnym Śląsku: pierwszy w języku hebrajskim Hanny Shlomi w izraelskim czasopiśmie „Gal-Ed” (Shlomi 1985), drugi autorstwa Kazimierza Pudło w „Roczniku Wrocławskim” (Pudło 1988).

Wśród „badaczy-pionierów” tej tematyki należy wspomnieć również Szyję Bronsztejną, który jeszcze w latach 60. XX w. wydał drukiem w „Biuletynie Żydowskiego Instytutu Historycznego” trzy artykuły będące wynikiem przeprowadzonych badań ankietowych (Bronsztejn 1963, 1964, 1970). Do tej tematyki powrócił na początku lat 90. XX w. publikując dwie prace (Bronsztejn 1991a, 1991b). Niewątpliwie pierwszą książką poświęconą losom Żydów na Dolnym Śląsku po II wojnie światowej była publikacja tegoż autora – history-

ka gospodarki, statystyka związanego z Uniwersytetem Wrocławskim. Wydana w 1993 r. stanowiła ważny punkt odniesienia do dalszych badań (Bronsztajn 1993). Wiele z poruszanych w książce tematów przedstawiono skrótowo, jedynie sygnalizując wybrane problemy. W kolejnym roku doktorat poświęcony ludności żydowskiej w regionie w latach 1945-1950 obroniła Bożena Szaynok. Praca ta, napisana pod kierunkiem prof. Wojciecha Wrzesińskiego, była pierwszym pogłębionym opracowaniem tej tematyki opartym na szerokim zasobie archiwalnym. Ukazała się ona drukiem w 2000 r. nakładem Wydawnictwa Uniwersytetu Wrocławskiego (Szaynok 2000). W książce będącej do dziś najważniejszym opracowaniem z zakresu opisywanej tematyki, autorka uporządkowała najistotniejsze informacje o strukturach życia żydowskiego oraz o procesie powstawania i „kurczenia się” środowiska żydowskiego na Dolnym Śląsku. Wskazała przy tym na znaczenie decyzji komunistów, którzy przyczynili się do stopniowego ograniczania życia żydowskiego. Rozprawa ta jest więc opisem swoistego fenomenu – powstania wielotysięcznego skupiska Żydów po II wojnie światowej. Praca nie porusza jednak wszystkich problemów tej społeczności – niewiele znalazło się w niej wiadomości choćby na temat antysemityzmu, ale też zagadnień, o których dziś wiemy już znacznie więcej. Inne, jak choćby sprawa pawilonu żydowskiego w czasie wrocławskiej Wystawy Ziemi Odzyskanych w 1948 r. czy obozu Hagany pod Bolkowem, o których Szaynok publikowała osobne artykuły, należy uznać za pionierskie i niezwykle ważne teksty dla odkrywania powojennych dziejów Żydów w Polsce, zwłaszcza na Dolnym Śląsku (Szaynok 1996, 1999). Do tych fundamentalnych prac jej autorstwa zaliczyłbym również dotyczące osadnictwa żydowskiego w regionie (w tym anglojęzyczne), a także opisujące powojenne funkcjonowanie Żydów we Wrocławiu (Szaynok 1994, 1997a, 1997b).

W tym kontekście warto zwrócić uwagę, że lata 90. XX w. były niezwykle ważnym okresem dla badań podstawowych dotyczących losów Żydów po II wojnie światowej na terenie Polski. Prócz Dolnego Śląska badano również inne tereny osadnictwa żydowskiego, choćby Pomorze Zachodnie, gdzie w Szczecinie osiedlono w 1946 r. sporą grupę Żydów przybyłych z ZSRR. O tej społeczności, ale też innych mniejszościach narodowych i etnicznych, traktuje praca Janusza Mieczkowskiego (Mieczkowski 1994). Podobny charakter ma praca Juliana Kwieka, który skupił się na Żydach, Łemkach i Słowakach na terenie Małopolski w okresie tużpowojennym (Kwiek 1998). Mniej więcej w tym samym okresie swoją książkę o Żydach w Gdańsku opracował i opublikował Grzegorz Berendt (Berendt 2000), a na Górnym Śląsku Wojciech Jaworski (Jaworski 2001). W końcu warto przywołać również pracę zbiorową pod redakcją Jerzego Tomaszewskiego dotyczącą najnowszych dziejów Żydów w Polsce (To-

maszewski 1993). Jeden z rozdziałów tego tomu poświęcony jest powojennym losom ocalałych do 1950 r. (Adelson 1993).

Publikacja Bożeny Szaynok była i jest do tej pory najważniejszą pozycją książkową dotyczącą omawianej kwestii. Nie oznacza to, że nie publikowano innych prac, które odsłaniały kolejne, mniej znane aspekty funkcjonowania społeczności żydowskiej na Dolnym Śląsku. Jedną z takich publikacji jest niewątpliwie opracowanie Ewy Waszkiewicz na temat struktur życia religijnego Żydów w regionie w kontekście polityki państwa polskiego (Waszkiewicz 1999). Książka ta, będąca pracą habilitacyjną autorki, została oparta na dość ograniczonym zasobie źródłowym, choć jednocześnie trudno dostępnym (akta gminy wyznaniowej żydowskiej we Wrocławiu). Pomimo upływu niemal ćwierćwiecza jest to nadal jedyna tego typu publikacja, która w szczegółowy sposób odnosi się do żydowskiego życia religijnego po 1945 r. Pomimo różnych innych badań, wciąż nie powstały artykuły czy monografie omawiające tę kwestię, nie tylko regionalnie, ale w skali całego kraju (Grabski 1997; Grabski i Stankowski 2011)⁹.

Dalsze badania i aktualne tendencje

Przedstawione powyżej prace stanowiły i wciąż stanowią ważny fundament dla dalszych badań. W kolejnych dekadach powstawały i powstają prace odnoszące się do wzmiankowanych publikacji, w dużej mierze pogłębiające wybrane kwestie życia żydowskiego na Dolnym Śląsku tuż po zakończeniu II wojny światowej. Zaproponowany poniżej podział jest autorskim spojrzeniem na publikowane już w większości w XXI w. prace, ale też aktualne tendencje badawcze, mające również wpływ na wytyczanie nowych perspektyw.

Jak już wspomniano we wprowadzeniu, na Dolnym Śląsku w 1946 r. funkcjonowało ponad 40 komitetów żydowskich, skupiających kilkadziesiąt tysięcy osób. Nic więc dziwnego, że niektóre z tych ośrodków wzbudziły zainteresowanie badaczy, którzy postanowili opisać poszczególne skupiska. Najczęściej przedmiotem podejmowanych w ostatnich latach badań były społeczności żydowskie na terenie danej miejscowości czy też powiatu. Artykuły na temat wybranych miejscowości i tamtejszego życia żydowskiego zaczęły pojawiać się już w II połowie lat 90. XX w. Za przykład można przywołać prace dotyczące

---

⁹ Prace na ten temat publikował August Grabski, który obecnie prowadzi projekt Narodowego Centrum Nauki dotyczący życia religijnego Żydów w Polsce, zob.: <https://projekty.ncn.gov.pl/opisy/543429-pl.pdf> (dostęp: 13.11.2023).

m.in. Wrocławia (Szaynok 1997b; Ziątkowski 2000¹⁰) czy Pieszyc (Kęsik 1997). W kolejnych dekadach sukcesywnie wzrastała liczba prac, a także autorów podejmujących tę tematykę. Największe zainteresowanie badaczy skupiło się na tych ośrodkach, w których liczebność Żydów była znacząca, a życie żydowskie najbardziej bogate i rozwinięte. Szczególnym przypadkiem jest Dzierżonów (tuż po II wojnie światowej określany jako Rychbach) – pierwsze skupisko Żydów polskich na Dolnym Śląsku oraz pierwsza siedziba Wojewódzkiego Komitetu Żydów na Dolny Śląsk. W szczytowym momencie w miasteczku mieszkało około 12 tys. Żydów, co stanowiło więcej niż połowę jego mieszkańców. Na temat Dzierżonowa powstało wiele artykułów traktujących o samym fenomenie osadnictwa społeczności żydowskiej w mieście, ale również o poszczególnych aspektach funkcjonowania ludności żydowskiej i życia instytucjonalnego. Wśród ważniejszych autorów warto wymienić pracę Bożeny Szaynok (Szaynok 2007b), artykuły Anny Gruzlewskiej (Gruzlewska 2020, 2022), która z powodzeniem spopularyzowała ten temat w postaci albumu i wydawnictw popularnonaukowych (Gruzlewska 2019b) czy publikacje Kamila Kijka prezentujące społeczność w szerszym kontekście historycznym – zarówno dziejów żydowskich, jak i Polski czy Europy (Kijek 2018, 2020)¹¹. Prócz wspomnianych autorów warto wspomnieć o innych tekstach na temat społeczności żydowskiej, niekiedy pisanych z perspektywy regionalistycznej (Hebzda-Sołogub 2015) czy też byłych członków społeczności – tych, którzy wyjechali z Polski (Lavi 2017). Niekiedy Dzierżonów, ze względu na swoją specyfikę, badany był w konkretnych kontekstach, choćby produktywizacji ludności żydowskiej (Rykała 2016; Szajda 2020b, 2020c).

Temat życia żydowskiego cieszy się równie dużym zainteresowaniem badaczy we Wrocławiu, choć w tym konkretnym przypadku kontekst powstawania publikacji jest szerszy. Dotyczy bowiem różnych okresów, zwłaszcza XIX w. i I połowy XX w. (Ziątkowski 1998; Rybińska 2017, 2020). Wpływ na to miała m.in. sprawa cmentarza żydowskiego przy ul. Ślężnej i próby jego ratowania czy zachowania. Przyczyniły się do tego m.in. publikacje i działania Macieja Łagiewskiego (Łagiewski 1991). Temat społeczności żydowskiej po II wojnie światowej jest więc elementem większej narracji o wielowiekowej obecności żydowskiej w stolicy Dolnego Śląska (Łagiewski 1994; Ziątkowski 2000). Poja-

---

¹⁰ Praca Leszka Ziątkowskiego tylko w niewielkim stopniu odnosiła się do okresu 1945-1950.

¹¹ Kamil Kijek jest również kierownikiem projektu realizowanego w ramach Narodowego Centrum Nauki dotyczącego życia żydowskiego w Dzierżonowie w latach 1945-1950, zob.: <https://projekty.ncn.gov.pl/opisy/428150-pl.pdf> (dostęp. 12.11.2023).

wia się on również w kontekście współczesnej aktywności organizacji żydowskich, w tym przede wszystkim funkcjonującej przy Synagodze pod Białym Bocianem gminy żydowskiej. Prócz wspomnianych już badaczek (Waszkiewicz 1994; Szaynok 1997b) warto podkreślić znaczenie prac Kathariny Friedli (Friedla 2014, 2016, 2017). Jest ona autorką monografii poświęconej wrocławskim Żydom w okresie III Rzeszy (w tym Zagłady) oraz w czasie tużpowojennym (do 1949 r.) (Friedla, 2015)¹². Książka to stanowi niezwykle ważną publikację, w której losy żydowskie opisane są z perspektywy ponadnarodowej. To historia Żydów niemieckich i polskich, dla których punktem odniesienia jest obszar konkretnego miasta – w tym przypadku Wrocławia. Ujęcie takie jest dość nietypowe dla dotychczasowych badań w Polsce, gdzie naukowcy jako cezurę do opisu losów żydowskich przyjmują najczęściej datę końca II wojny światowej w 1945 r. Podobną do Friedli cezurę przyjęli redaktorzy tomu dotyczącego topografii Zagłady we Wrocławiu (Buchen i Luft 2023). Ich praca ukazała się w 2023 r. i jest najnowszym studium na temat historii Żydów w mieście.

Wśród historii innych społeczności żydowskiej na Dolnym Śląsku szczególne miejsce zajmuje Wałbrzych. Wynika to choćby z liczebności ludności żydowskiej po II wojnie światowej, ale także trwałości struktur życia żydowskiego w kolejnych latach, także po 1950 r. Ważne miejsce wśród badaczy powojennych dziejów wałbrzyskich Żydów zajmuje Paweł Wieczorek, który skupił się w swoich pracach na mieście i powiecie. Początkowo jego publikacje dotyczyły różnych aspektów życia społeczności (Wieczorek 2003; 2008; 2008a; 2008b; 2015). Za zwieńczenie badań tej tematyki należy uznać monografię jego autorstwa dotyczącą okresu 1945–1968 (Wieczorek 2017). Prócz Pawła Wieczorka temat ten podejmowany był przez innych badaczy, m.in. w szerszym kontekście narodowościowym i czasowym (Kobylarz-Buła 2003; Bisek-Grąż 2008; Retecki 2017).

Prócz Wrocławia i Wałbrzycha tematem badań historycznych była również Jelenia Góra i jej powojenna społeczność żydowska (Szajda 2014; 2018b; 2018c; 2019b; 2020a). W ich konsekwencji powstała monografia opisująca losy jeleniogórskich Żydów po 1945 r. – społeczności mniej licznej niż te w przywoływanych powyżej miastach (Szajda 2021b), a jednocześnie specyficznej, choćby ze względu na obecność Żydów niemieckich i powołanie przez nich komitetu – pierwszych po wojnie struktur życia żydowskiego w mieście latem 1945 r. Wśród innych badanych społeczności warto wymienić Kłodzko (Włodarczyk, Einhorn, Jamróg 2006). Na temat powojennych losów Żydów w tej miejscowości powstała praca magisterska opublikowana w wolnym dostępie

¹² Jest to książka w języku niemieckim.

(Włodarczyk 2010). Odnosnie do innych społeczności żydowskich, o których wiemy nieco więcej dzięki dotychczasowym pracom warto wymienić choćby: Legnicę (Szczepański 2007; 2013), Świdnicę (Wolny 2003) czy Jawor (Ziątkowski 2010).

Oczywiście prócz prac ściśle dotyczących danych obszarów (miejscowości), w ostatnich latach opracowano również inne teksty odnoszące się w jakimś aspekcie do życia żydowskiego na Dolnym Śląsku, choćby do tematów osadnictwa (Sula 1992; Shlomi 2000; Szajda 2017; 2018a), edukacji (Techmańska 2011; 2019; Gruzlewska 2020), kultury (Kałużna 2015) czy sportu (Einhorn 2014; Włodarczyk 2014). Niektóre z prac wykraczały poza okres 1950 r. i podejmowały kwestie dalszych losów Żydów w regionie (Waszkiewicz 2007; 2011; Szydzisz 2019), także podczas kluczowych dla społeczności momentów kryzysów: lat 1956-1957 oraz 1967-1968 (Szydzisz 2006; Wieczorek 2010; Gruzlewska 2019a; Szajda 2019a; Wieczorek 2021). Pojawiają się również niewielkie syntezы życia żydowskiego na Dolnym Śląsku w latach 1945-1950 (Szaynok 2001; 2011; Ilwicka-Sheppard 2014; Ruchniewicz i Ruchniewicz 2014; Nash 2022).

Ze względu na szerszy kontekst badań świadomie pominąłem publikacje, które nie odnosiły się bezpośrednio do Dolnego Śląska. W tym miejscu warto wspomnieć o tak ważnych książkach jak prace Natalii Aleksium (Aleksium 2002) czy Augusta Grabskiego (Grabski 2002; 2004). Osobną kwestią są również wydawnictwa wspomnieniowe, w tym tych Żydów czy osób żydowskiego pochodzenia, które po 1945 r. mieszkaly na tych terenach, a później wyjechały z Polski.

Wzrost zainteresowania dziejami Żydów w Polsce w 1945 r. w ostatnich dekadach widoczny jest nie tylko w badaniach i publikacjach naukowych, ale również pracach licencjackich i magisterskich przygotowanych przez studentów. Na potrzeby tego artykułu przejrano prace napisane po 1990 r. w Uniwersytecie Wrocławskim – uczelni, którą ze względu na lokalizację można uznać za ważne miejsce badań nad regionem. Cezurą skrajną tego badania był 2018 r. – obronione do tego momentu prace dyplomowe są w pełni opracowane i zarchiwizowane. Według wycień autorskich w tym okresie powstało około 30 prac odnoszących się w różnym stopniu do powojennych dziejów Żydów na Dolnym Śląsku¹³. Większość z nich została opracowana już w XXI w., głównie na Wydziale Nauk Historycznych i Pedagogicznych oraz Wydziale Filologicz-

---

¹³ Liczba tych prac może być wyższa. Przeszukano bowiem różne rejestry: klasyczne papierowe oraz cyfrowe. Ponieważ jest to dość spora baza danych, prawdopodobnie nie zostały odnalezione wszystkie prace o tej tematyce.

nym, m.in. na kierunkach: historia, etnologia, kulturoznawstwo czy filologia polska. Tylko część tych prac dotyczy okresu bezpośredniego powojnia, inne odnoszą się do kampanii antysemickiej lat 1967–1968, tożsamości żydowskiej czy dziedzictwa materialnego – cmentarzy. Dość zaskakującym faktem jest stosunkowo spora liczba opracowań na temat kultury żydowskiej w regionie po 1945 r. – przede wszystkim teatru żydowskiego. Odnaleziono aż sześć prac na ten temat.

Zainteresowanie omawianymi kwestiami widoczne jest również w pracach popularnonaukowych. Jedną z ważniejszych publikacji jest przewodnik po żydowskich śladach na Dolnym Śląsku, Opolszczyźnie i Ziemi Lubuskiej (Borkowski, Kirmiel, Włodarczyk 2008). Choć książka ta przedstawia miejscowości i historię Żydów w poszczególnych ośrodkach w XIX i XX w., sporą jej część stanowią opisy dotyczące lat 1945–1950. Autorką tekstów w części dotyczącej omawianego regionu jest Tamara Włodarczyk, której aktywność na polu popularyzacji dziejów ludności żydowskiej na Dolnym Śląsku jest niepodważalna. Jest ona autorką i współautorką kilku przewodników po miejscowościach czy terenach, na których żyli i pozostawili swoje ślady Żydzi, m.in. Wrocławia (dwa wydania) – wraz z Jerzym Kichlerem (Włodarczyk i Kichler 2016; 2019), po obszarze dawnego województwa wałbrzyskiego – z Ignacym Einhornem (Włodarczyk i Einhorn 2018) i dawnego województwa jeleniogórskiego (Włodarczyk 2021). Wcześniej ukazał się również *Przewodnik po świecie kłodzkich Żydów* (Włodarczyk *et al.*, 2007). Autorka opracowała również przewodnik-album dotyczący życia żydowskiego w Legnicy i okolicy (Włodarczyk 2016). T. Włodarczyk była również kuratorką wystawy i redaktorką książki o życiu żydowskim na Dolnym Śląsku w latach 1945–1970, eksponowanej we wrocławskim Muzeum Etnograficznym w 2017 r. Efektem tego przedsięwzięcia jest również okolicznościowa publikacja zawierająca wspomnienia żydowskich mieszkańców regionu (Włodarczyk 2017). Oczywiście na rynku wydawniczym ukazują się także inne książki, które można by zaliczyć do kategorii popularnonaukowych, choć warto dodać, że najczęściej odnoszą się one do szerszych ram chronologicznych, a także do śladów przeszłości żydowskiego dziedzictwa materialnego – cmentarzy, synagog (Wiklik 2014).

Wśród wydawanych w ostatnich dekadach publikacji warto raz jeszcze podkreślić znaczenie serii wydawniczej Żydowskiego Instytutu Historycznego pt. *Z dziejów Centralnego Komitetu Żydów w Polsce*. Zamysłem twórców tej serii było przybliżenie odbiorcom niezwykle ciekawego i bogatego życia społeczności ocalałych w Polsce w okresie tużpowojennym. Ze względu na duży zasób materialny wytworzony przez CKŻP, zadanie to nie było proste tym bardziej, że książki w serii pomyślane były jako monografie poświęcone danemu

zagadnieniu, którym towarzyszy wybór opracowanych dokumentów archiwalnych. Do tej pory ukazały się publikacje dotyczące życia politycznego (Grabski 2015), kulturalnego (Żółkiewska-Rejak 2017), Sądu Społecznego przy CKŻP (Żbikowski 2014), Komisji Specjalnych (bezpieczeństwa) (Cała 2014), ale też produktywizacji (Kendziorek 2016), rolnictwa (Kaczyńska 2021), edukacji (Datner-Śpiewak 2016) czy statystyki (Rosner 2018). Niemal żadna z tych książek nie jest „typowo dolnośląska”, bo poruszane tematy są opisywane w skali całego kraju. Jednak z wielu tych prac wynika niezwykle klarowny obraz wyjątkowości skupiska żydowskiego w ówczesnym woj. wrocławskim. Każda z publikacji jest niezwykle ważnym źródłem wiedzy o losach tej społeczności w regionie i z pewnością trudno tworzyć nawet lokalne teksty o życiu żydowskim bez ustaleń Aliny Całej czy Heleny Datner. Szczególna w tym względzie jest praca Katarzyny Kaczyńskiej, która opisując żydowskie rolnictwo odnosiła przede wszystkim do jego centrum w okolicach Dzierżoniowa.

Nowe perspektywy

Zaprezentowany powyżej stan badań przedstawia, ile w ostatnich trzech dekadach udało się dokonać w odkrywaniu, opisywaniu i popularyzowaniu powojennych losów Żydów na Dolnym Śląsku. Nie oznacza to jednak, że już wszystkie istotne sprawy zostały przebadane. Wciąż jest wiele ważnych tematów, których do tej pory nie podejmowano lub podejmowano w niewielkim stopniu. Poniższe uwagi stanowią propozycję spojrzenia na to, co może być w przyszłości ważnym elementem dociekań naukowców albo przynajmniej ma potencjał do bardziej szczegółowych analiz.

Badania podstawowe pozostają aktualnym postulatem w odniesieniu do omawianej tematyki. Prace oparte na szczegółowej i zróżnicowanej kwerendzie archiwalnej z pewnością przyczynią się do ustalenia wciąż nieznanych faktów czy danych na temat Żydów na Dolnym Śląsku, poczynszy od danych liczbowych, a skończywszy na informacjach o strukturach i personaliach. W tym względzie największy wkład wniosła wspomniana już monografia Bożeny Szaynok, jednak wydaje się, że nadal, przynajmniej w odniesieniu do niektórych sfer życia społeczności, wiemy dość niewiele, nie wspominając o poszczególnych grupach w obrębie ludności żydowskiej (np. Żydach niemieckich, Żydach – byłych więźniach obozów koncentracyjnych czy obozów zagłady).

Niezwykle cenną perspektywą są aktualne trendy badawcze w humanistyce. Niewątpliwie jednym z nich jest dowartościowanie i odkrywanie roli oraz znaczenia kobiet w szeroko rozumianej aktywności społeczno-politycznej (i nie tylko), a więc perspektywy związane z badaniami nad płcią czy badania

feministyczne. Prace na ten temat w odniesieniu do historii Żydów powstają również w Polsce, czego przykładem jest ostatnia książka pod redakcją Anny Landau-Czajki (Landau-Czajka 2023). W tym kontekście warto zadać pytania o aktywność Żydówek w strukturach komitetów żydowskich czy WKŻ. Tym bardziej że utworzone w 1944 r. komitety, w przeciwieństwie do przedwojennych gmin żydowskich, były instytucjami świeckimi, co dawało nowe możliwości działań.

Być może kwestią szczególną, zwłaszcza dla historyków, jest pytanie o źródła. Te wciąż przybywają do zasobu archiwalnego, przyczyniając się do poszerzenia dotychczasowej wiedzy. Dla przykładu chciałbym podać kilka szczególnych przypadków. Pierwszy dotyczy Archiwum Państwowego we Wrocławiu Oddziału w Legnicy. Placówka ta w ostatnich latach przyjęła do swoich zbiorów materiały dotyczące funkcjonowania jednej ze spółdzielni w Jaworze. Dość nieoczekiwanie okazało się, że spora część tej dokumentacji nie dotyczy samej instytucji, tylko Komitetu Żydów w Jaworze z lat 1945–1950. Nieco inna sytuacja zaistniała w kolejnym oddziale tego samego archiwum – w Kamieńcu Żąbkowickim. Tam wśród przejętych materiałów znalazły się dokumenty odnoszące się do *stricte* gospodarczej aktywności Żydów, m.in. właśnie w spółdzielniach. Jeszcze inny przypadek dotyczy Wrocławia, gdzie niezwykle ciekawym zbiorem są akta przechowywane w Bibliotece Katedry Judaistyki im. Tadeusza Taubego Uniwersytetu Wrocławskiego. Dokumenty przekazane przez lokalny oddział jednej z instytucji żydowskich dotyczą aktywności frakcji żydowskiej Polskiej Partii Robotniczej na Dolnym Śląsku w latach 1946–1948. Zasadniczo są tam materiały z niemal wszystkich komitetów w regionie. Wśród innych jednostek można tam znaleźć dokumentację wytworzoną przez oddziały Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego Żydów w Polsce. Oczywiście przywołane powyżej przypadki są tylko przykładami nieznanymi wcześniej materiałów źródłowych. Prócz nich wciąż podstawowym miejscem kwerend archiwalnych jest Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego. Niezwykle cenne informacje znajdują się również w zasobie Instytutu Pamięci Narodowej. Wykorzystanie tych dokumentów, m.in. wytworzonych przez Urzędy Bezpieczeństwa Publicznego i Służbę Bezpieczeństwa, z pewnością będzie ważną podstawą dla wielu prac, które powstaną w najbliższej przyszłości. Osobną kwestią są archiwa zagraniczne, zwłaszcza w Izraelu czy w tych miejscach, gdzie znaleźli się żydowscy migranci. Wartym wspomnienia jest również potencjał relacji wywołanych – historii mówionych polskich Żydów, tych zamieszkujących choć przez chwilę po II wojnie światowej Dolny Śląsk (Szajda 2021c). Wiele z zarejestrowanych wywiadów dostępnych jest w polskich instytucjach kultury m. in. Muzeum POLIN, Domu Spotkań z Historią czy Ośrodku „Pamięć i Przyszłość”.

Nie tyle nową, lecz z pewnością konieczną perspektywą, jest połączenie dwóch punktów widzenia: odgórných i oddolnych, czy raczej prezentowanych przez badaczy lokalnych lub regionalnych (niekiedy pasjonatów) i profesjonalnych akademików. Synergia tych dwóch podejść z pewnością wpłynęłaby na nową jakość w badaniach nad historią Żydów. Wystarczy przywołać kilka tytułów: „Rocznik Wrocławski”, „Rocznik Jeleniogórski”, „Szkice Legnickie”, „Rocznik Dzierżoniowski”, „Nowa Kronika Wałbrzyska”, „Bibliotheca Bielskiana” – to tylko wybrane czasopisma regionalne, na łamach których publikowano teksty o życiu żydowskim w danym mieście czy powiecie. Tego typu teksty, niekiedy niewielkie przyczynki, nie zawsze zwracają uwagę badaczy akademickich, często ze stratą dla prowadzonych badań i publikowanych książek. Postulat ten dotyczy także działań w odwrotnym kierunku – korzystania przez lokalnych historyków i regionalistów z wyników badań prowadzonych w większych ośrodkach akademickich. W wielu przypadkach jest to szansą na głębsze zrozumienie opisywanych lokalnie procesów, jednocześnie okazją do wpisania opracowywanych dziejów w większą narrację historyczną.

W końcu warto nadmienić, że dla badań dotyczących danego regionu czy też wybranej społeczności, zwłaszcza mniejszościowej, istotne znaczenie ma kontekstualizacja problemu badawczego. Umieszczenie swoich prac w szerszych ramach historycznych, a co za tym idzie również narracyjnych, byłoby niezwykle cennym podejściem, z pewnością zwiększającym wartość publikacji i liczbę jej odbiorców (także zagranicznych). Bardzo dobrym tego przykładem są wspomniane już badania Kamila Kijka dotyczące tużpowojennych dziejów Żydów w Dzierżoniowie, wpisujące je w kontekst zimnowojenny, międzynarodowy, ale również możliwie szeroki kontekst żydowski. Tego typu pracą jest również tom zbiorowy dotyczący topografii żydowskiego Wrocławia w kontekście Zagłady (Buchen i Luft 2023). Praca ta pokazuje nowe podejście do „przestrzeni żydowskich”, ale też do różnorodnych, złożonych procesów i chronologii – analizą objęto lata 1933–1949.

Nowe wyzwania

Oprócz wspomnianych powyżej kilku perspektyw warto przywołać także pewne wyzwania badawcze – tematy, które do tej pory nie zostały szerzej opisane, jak też kwestie kluczowe dla tworzenia opowieści o powojennych dziejach Żydów na Dolnym Śląsku.

Jednym z najistotniejszych zagadnień, które wciąż pozostają do zbadania jest tużpowojenny antysemityzm. O tym zjawisku w skali całego kraju powstało już sporo artykułów, a także rozdziałów w istotnych dla polskiej historio-

grafii książkach (Zaremba 2012). Wrogość wobec Żydów w regionie właściwie nie została włączona do kluczowych tematów analizowanych w publikacji Bożeny Szaynok (Szaynok 2000). Istotnym argumentem jest ograniczona liczba źródeł w czasie powstawania tego opracowania (I połowa lat 90. XX w.). Antysemityzm wydaje się być niezwykle ważną kwestią ze względu na odrębność „żydowskiego Dolnego Śląska” od innych skupisk mniejszości w kraju. Jeśli szczegółowo badano pogromy w Krakowie i Kielcach (Szaynok 1992; Cichopek 2000; Tokarska-Bakir 2018), a także przemoc fizyczną wobec ludności żydowskiej na innych terenach, choćby w Łodzi (Rykała 2020), tym bardziej warto przeanalizować to zjawisko w tak dużym skupisku tej społeczności, i to na specyficznych, bo nowo włączonych do Polski terenach. Dotychczasowe badania nie odnoszą się w większym stopniu do owej specyfiki¹⁴ (Wieczorek 2019). Ciekawym wątkiem są również prace dotyczące antysemityzmu i udziału Żydów w aparacie bezpieczeństwa (Bereszyński 2020; 2021). Problematyka ta z pewnością wymaga dalszych i pogłębionych badań.

Innym, wciąż nieznanym obszarem życia żydowskiego jest religia. Aktualne pozostaje stwierdzenie Jerzego Tomaszewskiego sformułowane przed kilkunastu laty, że „do najważniejszych luk w polskiej historiografii należy życie religijne społeczności żydowskiej” (Tomaszewski 2010: 38). W przypadku Dolnego Śląska – pomimo i tak licznych jak na ten temat opracowań – wciąż niewiele wiemy, jak wyglądało żydowskie życie religijne, kto je prowadził, kim byli liderzy religijni. A co najważniejsze – brak szczegółowych informacji, na ile ta sfera codzienności była istotna dla społeczności żydowskich w poszczególnych miejscowościach. W dalszej konsekwencji można zapytać, dlaczego w tak wielu ośrodkach nie powstały struktury religijnego życia żydowskiego?

Z pewnością innym wyzwaniem byłoby spojrzenie komparatystyczne na omawiane kwestie. Mam na myśli zarówno porównanie poszczególnych społeczności czy komitetów w obrębie województwa, między sobą, ale też szersze spojrzenia, choćby na tak znaczące centra życia żydowskiego jak Wrocław i Łódź. Badania tego tematu mogłyby prowadzić do odpowiedzi na tak nurtujące kwestie, jak choćby to, na ile Żydzi na Dolnym Śląsku stanowili centrum ogólnokrajowego życia żydowskiego. Być może nie w kwestii decyzyjności, ale ilości struktur, oddziaływania i postrzegania kraju przez Żydów. Tego typu problematykę można rozszerzyć także na inne kategorie, choćby polityki. Innym tematem jest migracja, dobrze opisana w literaturze przed-

---

¹⁴ Pewnym wyjątkiem jest przywołana już praca Aliny Całej o Komisjach Specjalnych przy CKŻP.

miotu (Szaynok 2016). Pytania o szczególne znaczenie regionu w migracji Żydów po pogromie kieleckim oraz później wydaje się nadal pozostawać bez obszernej odpowiedzi. Brak również badań o charakterze biograficznym. W odniesieniu do powojennej Polski powstało tylko kilka opracowań żydowskich życiorysów, z książką o Dawidzie Sfardzie na czele (Nalewajko-Kulikow 2009). Być może postać Jakuba Egita, zwanego ówczesnie „żydowskim wojewodą”, mogłaby doczekać się czegoś więcej aniżeli artykułu-przyczynku (Szajda 2021a) tym bardziej że jego przedwojenne losy oraz doświadczenia okresu stalinizmu wpisują tę postać w szerszy kontekst historyczny ówczesnej Polski. Innym ciekawym podejściem byłoby zastosowanie komputerowej analizy danych czy szerzej – *data science* i cyfrowych narzędzi badawczych do analizy licznych materiałów komitetów żydowskich, w tym danych statystycznych.

Na koniec warto spojrzeć poza opracowania skupione na ludności żydowskiej. W takim ujęciu niespełnionym oczekiwaniem i wciąż wyzwaniem pozostaje tworzenie narracji włączającej, uwzględniającej rolę, skalę oddziaływania oraz znaczenie skupiska żydowskiego na Dolnym Śląsku. Wiele polskich publikacji opisujących powojenne losy regionu niejako pomija „kwestię żydowską”. Dotyczy to obszarów i miejscowości, gdzie udział społeczności żydowskiej był o ile nie znaczący, to z pewnością zauważalny. Nie mam na myśli jedynie opracowań monografii miast, ale także książki-syntezy dziejów regionów (czy subregionów). Niekiedy opis obecności Żydów sprowadza się do zaledwie kilku ogólnych zdań, co przy skali aktualnej wiedzy może dziwić. W tego typu pracach społeczność Żydów nie powinna być opisana jedynie w odniesieniu do kwestii religijnych, ale też innych sfer codziennej aktywności, zwłaszcza tam, gdzie ich praca i wkład były ważną częścią ogółu społeczeństwa – choćby w przypadku życia kulturalnego czy spółdzielczości.

Podsumowując zaprezentowany przegląd literatury chciałbym podkreślić, że ostatnie dekady były okresem „przebudzenia” w badaniach omawianego problemu, ale także systematycznego przyrostu kolejnych prac dotyczących ludności żydowskiej. Większość z nich, co warto nadmienić, ma charakter badań podstawowych i przybliży czytelnikom nieznane dotąd fakty z życia tej społeczności na Dolnym Śląsku. Obecnie publikowane teksty coraz częściej odnoszą się do lokalnego wymiaru obecności Żydów na danym obszarze, najczęściej wybranej miejscowości oraz do konkretnej problematyki – wybranego aspektu funkcjonowania tej grupy. Nie oznacza to, że wszyst-

kie kwestie zostały już opisane i zanalizowane. Do tych najważniejszy zaliczyłbym m.in. antysemityzm i jego specyfikę na tym terenie tuż po II wojnie światowej.

Zastanawiającą kwestią pozostaje problem narracji o Żydach na Dolnym Śląsku w latach 1945–1950. Dotychczasowe opracowania w dużej mierze podkreślają wyjątkowość skupiska, swoisty fenomen odradzania się życia żydowskiego w tej części tzw. Ziemi Odzyskanych, a jednocześnie dość szybki regres i zahamowanie większości procesów, spowodowane przez różne, odgórne decyzje polityczne. Czy jest to jedyna rama narracyjna, którą można zastosować do opisu tej grupy w omawianym kontekście? Z pewnością nie, choć ów fenomen pozostanie ważnym punktem odniesienia dla autorów kolejnych prac. Być może warto podjąć dyskusję nad nową syntezą tużpowojennego życia żydowskiego w woj. wrocławskim, uwzględniającą dotychczasowe badania, nowe dokumenty, a także współczesne tendencje czy wrażliwości badawcze. Tym bardziej że i w tym dolnośląskim przypadku aktualne pozostaje pytanie, jak zrozumieć żydowskie doświadczenie tego okresu? Emocje, myśli, decyzje tysięcy ocalałych z Zagłady, którzy znaleźli się na nieznanym terenie, w niepewnej sytuacji społeczno-politycznej, niekiedy żyjąc przez wiele miesięcy obok Niemców, Polaków i żołnierzy Armii Czerwonej. Bez wątplenia badania skupione na konkretnych przeżyciach osób oraz społeczności byłyby wartościowym uzupełnieniem dotychczasowej wiedzy o bogactwie i różnorodności struktur instytucjonalnych czy oddziaływaniu polityki i władz komunistycznych na dolnośląskich Żydów.

Bibliografia

- Adamczyk-Garbowska M., Tych F. (red.), (2012) *Następstwa zagłady Żydów: Polska 1944-2010*, Lublin.
- Adelson J. (1993), *W Polsce zwanej ludową*, Tomaszewski J. (red.) *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce: w zarysie (do 1950 roku)*, Warszawa: 387–478.
- Aleksiuś N. (2002) *Dokąd dalej? ruch syjonistyczny w Polsce: (1944-1950)*, Warszawa.
- Aleksiuś-Mądrzak N. (1996), *Legalna emigracja Żydów z Polski w latach 1945 - 1949*, Matwijowski K., Jurek T. (red.), *Studia historyczno-demograficzne*, Wrocław: 147–177.
- Bat S. (1961), *Ludność żydowska na Dolnym Śląsku*, „Rocznik Wrocławski”, t. 5: 141–163.
- Berendt G. (2000), *Żydzi na gdańskim rozdrożu (1945-1959)*, Gdańsk.
- Bereszyński Z. (2020), *Komunistyczny aparat bezpieczeństwa wobec Żydów i postaw antysemickich na Dolnym i Górnym Śląsku w pierwszych latach po zakończeniu drugiej wojny światowej*, Bukiel M., Sakson A., Trościak C., (red.) *Ziemia Zachodnie i Północne (1945-2020). Nowe konteksty*, Poznań: 307–329.

- Bereszyński Z., *Żydzi i aparat bezpieczeństwa Polski Ludowej na przykładzie Górnego i Dolnego Śląska w latach 1945–1989, Relacje polsko-żydowskie w XX wieku. Badania – kontrowersje – perspektywy*, Domański T., Majcher-Ociesa E. (red.), Kielce – Warszawa: 77–103.
- Bisek-Grąż M. (2008), *Adaptacja i integracja społeczno-kulturowa mieszkańców subregionu wałbrzyskiego wybrane zagadnienia*, praca doktorska obroniona na Uniwersytecie Opolskim.
- Borkowski M., Kirmiel A., Włodarczyk T. (2008) *Śladami Żydów: Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Warszawa.
- Bronsztejn S. (1963), *Badanie ankietowe ludności żydowskiej Dolnego Śląska. Problematyka demograficzna*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”, nr 47/48: 53–78.
- Bronsztejn S. (1964), *Badania ankietowe ludności żydowskiej Dolnego Śląska (część II)*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”, nr 50: 59–81.
- Bronsztejn S. (1970), *Uwagi o ludności żydowskiej na Dolnym Śląsku w pierwszych latach po wyzwoleniu*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”, nr 75: 31–54.
- Bronsztejn S. (1991a), *Ludność żydowska Dolnego Śląska – ostatnia fotografia*, Matwijowski K. (red.), *Z dziejów ludności żydowskiej na Śląsku*, Wrocław: 137–147.
- Bronsztejn S. (1991b), *Ludność żydowska na Dolnym Śląsku po II wojnie światowej (nieudana próba utworzenia skupiska)*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, t.46, nr 2: 259–275.
- Bronsztejn S. (1993), *Z dziejów ludności żydowskiej na Dolnym Śląsku po II wojnie światowej*, Wrocław.
- Buchen T., Luft, M. (red.), (2023), *Breslau / Wrocław 1933–1949. Studien zur Topographie der Shoah*, Berlin.
- Cała A. (2014), *Ochrona bezpieczeństwa fizycznego Żydów w Polsce powojennej: komisje specjalne przy Centralnym Komitecie Żydów w Polsce*, Warszawa.
- Cichopek A. (2000), *Pogrom Żydów w Krakowie 11 sierpnia 1945*, Warszawa.
- Dahlmann H.-C. (2018), *Antysemityzm w Polsce roku 1968: między partią a społeczeństwem*, Warszawa.
- Datner-Śpiewak H. (2016), *Po Zagładzie: społeczna historia domów dziecka, szkół, kół studentów w dokumentach Centralnego Komitetu Żydów w Polsce*, Warszawa.
- Egit J. (1947), *Cu a naje lebn*, Wrocław.
- Egit J. (1991), *Grand illusion*, Toronto.
- Einhorn I. (2014), *Żydzi w tenisie stołowym na Śląsku i Pomorzu Zachodnim*, Maliniak J., Sroka P., Strauchold G., *Z dziejów sportu na Ziemiach Zachodnich i Północnych Polski po II wojnie światowej*, Wrocław.
- Friedla K. (2014), „A Naye Yidishe Heym in Nidershlezye“ – Polnische Shoah-Überlebende in Wrocław (1945–1949). Eine Fallstudie, „SIMON – Shoah: Intervention, Methods, Documentation“, nr 1: 32–42.
- Friedla K. (2015), *Juden in Breslau/Wrocław 1933-1949: Überlebensstrategien, Selbstbehauptung und Verfolgungserfahrungen*. Köln [etc.].
- Friedla K. (2016), *Stygmat przynależności: sytuacja niemieckich Żydów ocalałych z Holokaustu we Wrocławiu i na Dolnym Śląsku (1945-1946)*, Dziurok A., Madajczyk P., Rosenbaum S., *Władze komunistyczne wobec ludności niemieckiej w Polsce w latach 1945-1989*, Warszawa: 87-104.
- Friedla K. (2017), *Experiences of Stigmatization, Discrimination, and Exclusion: German-Jewish Survivors in Wrocław, 1945-1947*, „Leo Baeck Institute Year Book”, t. 62: 95–113.
- Głowacki A. (2004), *Czy i dokąd wracać?: Dylematy repatriacyjne Żydów polskich w ZSRR (1944-1946)*, Jasiewicz K., : *Świat niepożegnany. Żydzi na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej w XVIII-XX wieku*, Warszawa.

- Goldsztejn A. (1962), *Problem żydowski w pierwszych latach Dolnego Śląska*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, t. 17 (nr 2).
- Goldsztejn A. (1967), *Powstanie skupiska ludności żydowskiej na Dolnym Śląsku w latach 1945-1947*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, t. 22 (nr 1-2): 191–202.
- Goldsztejn A. (1969), *Ludność żydowska na Dolnym Śląsku w latach 1945-1948*, praca doktorska obroniona na Uniwersytecie Wrocławskim.
- Goldsztejn A. (1991), *Produktywizacja ludności żydowskiej na Dolnym Śląsku w latach 1945-1948*, Matwijowski K. (red.), *Z dziejów ludności żydowskiej na Śląsku*. Wrocław: 121–135.
- Grabski A. (1997), *Współczesne życie religijne Żydów w Polsce*, Tomaszewski J. (red.) *Studia z dziejów i kultury Żydów w Polsce po 1945 roku*, Warszawa: 143–202.
- Grabski A. (2002), *Żydowski ruch kombatancki w Polsce w latach 1944-1949*. Warszawa.
- Grabski A. (2004), *Działalność komunistów wśród Żydów w Polsce: 1944-1949*, Warszawa.
- Grabski A. (2015), *Centralny Komitet Żydów w Polsce (1944-1950): historia polityczna*, Warszawa.
- Grabski A. et al. (red.), (2019), *Pogromy Żydów na ziemiach polskich w XIX i XX wieku. T. 4: Holokaust i powojnie (1939-1946)*, Warszawa.
- Grabski A., Stankowski A. (2011), *Życie religijne społeczności żydowskiej*, Adamczyk-Garbowska M., Tych F. (red.), *Następstwa zagłady Żydów. Polska 1944-2010*, Lublin: 215–244.
- Gruźlewska A. (2019a), *Marzec 1968 i jego preludium w Dzierżoniowie i Bielawie w świetle dokumentów i relacji*, „Bibliotheca Bielaviana 2019”: 11–34.
- Gruźlewska A. (2019b), *Polska Jeruzolima: fenomen żydowskiego osiedla w powiecie dzierżoniowskim 1945-1950*, Dzierżonów.
- Gruźlewska A. (2020), *Powojenne szkolnictwo żydowskie na przykładzie Żydowskiej Szkoły Powszechnej w Dzierżoniowie w latach 1945-1950*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, t. 75 (nr 2): 55–88.
- Gruźlewska A. (2022), *Żydzi w powojennej społeczności Ziemi Odzyskanych na przykładzie Dzierżoniowa*, Frąckiewicz K., Klarman A., *Triduum Historicum. Początek końca czy początek „nowego świata”?*, Warszawa-Wrocław: 338–358.
- Hebda-Sołogub B. (2015), *Spółeczność żydowska Dzierżoniowa w latach 1945-1950*, Morta K. (red.), *Lokalna społeczność żydowska*, Ostrów Wielkopolski-Wrocław.
- Ilwicka-Sheppard A. (2014), *Grand illusion? The phenomenon of Jewish life in Poland after the Holocaust in Lower Silesia*, „Person and the Challenges : the journal of theology, education, canon law and social studies inspired by Pope John Paul II”, nr 4: 97–125.
- Jaworski W. (2001), *Żydzi na Górnym Śląsku w latach 1945-1970*, Sosnowiec.
- Kaczyńska K. (2021), *Orać zagon lepszej doli?: żydowskie rolnictwo w Polsce w latach 1945-1950*, Warszawa.
- Kałużna A. (2015), *Teatr żydowski na Dolnym Śląsku w latach 1945-1968*, niepublikowana praca doktorska obroniona na Uniwersytecie Wrocławskim.
- Kendziorek P. (2016), *Program i praktyka produktywizacji Żydów polskich w działalności CKŻP*, Warszawa.
- Kęsik J. (1997), *Spółeczność żydowska w Pieszycach w latach 1945-1968*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, t. 52 (nr 1-2): 47–58.
- Kichelewski A. (2021), *Ocalali: Żydzi polscy po Zagładzie*, Warszawa.
- Kijek K. (2018), *Aliens in the Lands of the Piasts. The Polonization of Lower Silesia and Its Jewish Community in the Years 1945–1950*, Grill T. (red.), *Jews and Germans in Eastern Europe*, Berlin-Boston: 234–255.
- Kijek K. (2020), *Reichenbach/Rychbach/Dzierżonów: A Center for Jewish Life in a Period of Transition, 1945-1950*, Bohus K. et al. (red.), *Our Courage – Jews in Europe 1945–48*, Berlin: 104–113.

- Kobylarz-Buła R. (2003), *Wałbrzyscy Żydzi w latach 1945-1949*, „Prace Uczestników Studium Doktoranckiego”, t. 5: 75–92.
- Kucharski, W. et al. (red.) (2022), *Region czy regiony? Ziemia Zachodnie i Północne, 1945-1989*, Wrocław.
- Kwiek J. (1998), *Żydzi, Łemkowie, Słowacy w województwie krakowskim w latach 1945-1949/50*, Kraków.
- Kwiek J. (2021), *Nie chcemy Żydów u siebie: przejawy wrogości wobec Żydów w latach 1944-1947*, Warszawa.
- Łagiewski M. (1991), *Macewy mówią*, Wrocław.
- Łagiewski M. (1994), *Wrocławscy Żydzi: 1850-1944*, Wrocław.
- Landau-Czajka A. (ed.) (2023), *Na marginesie dziejów: studia z polsko-żydowskiej historii społecznej: kobiety, młodzież, dzieci*, Warszawa.
- Lavi B. (2017), *The community which “sat on the suitcases” (Dzierżoniów)*, „Kwartalnik Historii Żydów”, nr 2: 245–271.
- Marciniak W.F. (2014), *Powroty z Sybiru: repatriacja obywateli polskich z głębi ZSRR w latach 1945-1947*, Łódź.
- Matwijowski K. (1994), *Z historii ludności żydowskiej w Polsce i na Śląsku*, Wrocław.
- Mieczkowski J. (1994), *Żydzi, Niemcy i Ukraińcy na Pomorzu Zachodnim w latach 1945-1956: liczba, położenie i działalność polityczna*, Szczecin.
- Misztal J. (1992), *Osadnictwo Żydów polskich repatriowanych ze Związku Radzieckiego na Ziemiach Zachodnich i Północnych*, „Przegląd Zachodni”, nr 2: 161–184.
- Nalewajko-Kulikov J. (2009), *Obywatel Jidyszlandu: rzecz o żydowskich komunistach w Polsce*, Warszawa.
- Nash R. (2022), *Return to Poland: the Jews in Lower Silesia 1945-1950*, “Musings: Sydney Jewish Museum Journal”, t. 1 (nr 1).
- Pudło K. (1988), *Wybrane problemy z procesu przemian w środowisku żydowskim na Dolnym Śląsku (1945-1968)*, „Rocznik Wrocławski”, t. 9.
- Retecki P. (2017), *Zagadnienia narodowościowe w Wałbrzychu i powiecie wałbrzyskim w latach 1948 – 1959*, nieopublikowana praca doktorska obroniona na Uniwersytecie Wrocławskim.
- Rosner A.M. (2018), *Obraz społeczności ocalałych w Centralnej Kartotece Wydziału Ewidencji i Statystyki CKŻP*, Warszawa.
- Ruchniewicz M., Ruchniewicz K. (2014), *Das neue juedische Leben in Polen – Juden in Niederschlesien nach 1945*, Herzig A., Ruchniewicz K., Braemer A. (red.), *Juedishes Leben zwischen Ost und West. Neue Beitrage zur juedischen Geschichte in Schlesien*, Goettingen: 473–502.
- Rybińska A. (2017), *Granice integracji: religijność Żydów wrocławskich w drugiej połowie XIX wieku (1854-1890)*, Wrocław.
- Rybińska A. (2020), *Manuel Joël (1826-1890): biografia kulturowa wrocławskiego rabina z kręgu ‘Wissenschaft des Judentums’*, Lublin.
- Rykała A. (2007), *Przemiany sytuacji społeczno-politycznej mniejszości żydowskiej w Polsce po drugiej wojnie światowej*, Łódź.
- Rykała A. (2016), *„Produktywizacja” Żydów w Polsce po drugiej wojnie światowej na przykładzie działalności rolniczej*, „Prace i Studia Geograficzne”, t. 61 (nr 1): 151–163.
- Rykała A. (2020), *W reakcji na powojenną przemoc antysemicką: samoobrona Żydów w Łodzi: uwarunkowania społeczno-polityczne i przestrzenne*, Łódź.
- Semczyszyn M. (2018), *Nielegalna emigracja Żydów z Polski 1944-1947 – kontekst międzynarodowy*, „Dzieje Najnowsze”, nr 1: 95–121.

- Shlomi H. (1985), *Re'shit hahityashvut hayehudit biShlezye hatahtit (1945) [Beginnings of the Jewish Settlement in Lower Silesia (1945)]*, "Gal-Ed", t. 7–8: 161–197.
- Shlomi H. (2000), *The reception and settlement of Jewish repatriates from the Soviet union in Lower Silesia, 1946*, "Gal-Ed", t. 17: 85–204.
- Stola D. (2010), *Kraj bez wyjścia? migracje z Polski 1949-1989*, Warszawa.
- Sula D. (1992), *Repatriowana ludność żydowska na Dolnym Śląsku w latach 1945-1949*, „Rocznik Województwa Wałbrzyskiego”: 17–27.
- Szajda M. (2014), *Obraz powojennej społeczności żydowskiej w Jeleniej Górze na przykładzie „sprawy Kornbliütha”*, „Rocznik Jeleniogórski”, t. 46: 93–102.
- Szajda M. (2017), *Osadnictwo żydowskie we wspomnieniach „Pionierów” tzw. Ziem Odzyskanych. Fragmenty pamiętników z Kamiennej Góry i Szczecina*, „Rocznik Ziem Zachodnich”, t. 1: 557–572.
- Szajda M. (2018a), *Początki instytucjonalnego życia żydowskiego na Dolnym Śląsku od maja do sierpnia 1945 roku*, Jasiak K., Kawalec K., Stanek P. (red.), *Koniec wojny na Śląsku. Rok 1945. Studia i materiały*. Wrocław-Opole-Warszawa: 169–177.
- Szajda M. (2018b), *Syjonści w Jeleniej Górze po 1945 r. Z działalności Zjednoczenia Syjonistów Demokratów „Ichud”*, „Rocznik Jeleniogórski”, t. 50: 245–252.
- Szajda M. (2018c), *Żydzi niemieccy w Jeleniej Górze tuż po zakończeniu II wojny światowej*, „Rocznik Ziem Zachodnich”, t. 2: 187–206.
- Szajda M. (2019a), *Amalia Reisenhel, „Polska to kraj, w którym rozmawiam bez akcentu”*, „Wrocławski Rocznik Historii Mówionej”, t. 9: 195–234.
- Szajda M. (2019b), *Szkolnictwo żydowskie w Jeleniej Górze w latach 1946-1950*, Szajda M., Łaborewicz I. (red.), *Jelenia Góra i region Karkonoszy w XX wieku*, Wrocław: 99–113.
- Szajda M. (2020a), *Kilka uwag dotyczących źródeł do badań nad ludnością żydowską w Jeleniej Górze po 1945 roku*, Łaborewicz I. (red.), *Region karkonoski w 1945 r. i archiwalia pogranicza polsko-czeskiego*, Jelenia Góra: 81–90.
- Szajda M. (2020b), *Wpływ Organizacji Rozwoju Twórczości na żydowskie rolnictwo w powojennej Polsce na przykładzie sprawozdania dzierzoniowskiego oddziału ORT za lata 1947-1949*, „Kommunizm: System – Ludzie – Dokumentacja”, nr 9: 341–357.
- Szajda M. (2020c), *Żydzi na roli? Studium produktywizacji ludności żydowskiej na przykładzie Dzierżoniowa w latach 1945–1946*, Kluba J. et al. (red.), *Wieś na Ziemiach Zachodnich i Północnych po 1945 r. Ciągłość czy zmiana?*, Wrocław: 59–86.
- Szajda M. (2021a), *From the Biography of a Jewish Communist. The Plot to the Biography of Jakub Egit*, „Ukraine-Poland: Historical Heritage and Public Consciousness”, t. 14: 137–149.
- Szajda M. (2021b), *Ludność żydowska w Jeleniej Górze po 1945 roku*, Wrocław.
- Szajda M. (2021c), *“Żydowska” historia mówiona? O specyfice żydowskich narracji na przykładzie wywiadów z powojennymi emigrantami z Polski*, Domański T., Majcher-Ociesa E. (red.), *Relacje polsko-żydowskie w XX wieku. Badania – kontrowersje – perspektywy*, Kielce – Warszawa: 179–295.
- Szaynok B. (1992), *Pogrom Żydów w Kielcach 4 lipca 1946*, Warszawa.
- Szaynok B. (1994), *Początki osadnictwa żydowskiego na Dolnym Śląsku po II wojnie światowej (maj 1945 – styczeń 1946)*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”, nr 4/94-2/95: 45–64.
- Szaynok B. (1995), *Nielegalna emigracja Żydów z Polski – 1945-1947*, „Przegląd Polonijny”, nr 2: 31–46.
- Szaynok B. (1996), *Krótką historia pawilonu żydowskiego*, „Odra”, nr 4.
- Szaynok B. (1997a), *The beginnings of Jewish settlement in Lower Silesia after World War II: (V 1945 – I 1946)*, „Acta Poloniae Historica”, nr 76: 171–195.
- Szaynok B. (1997b), *Żydzi we Wrocławiu po II wojnie światowej*, „Rocznik Wrocławski”, t. 4: 173–190.

- Szaynok B. (1999), *Żydowscy żołnierze z Bolkowa*, „Odra”, nr 9: 22–26.
- Szaynok B. (2000), *Ludność żydowska na Dolnym Śląsku 1945-1950*, Wrocław.
- Szaynok B. (2001), *Jews in Lower Silesia 1945-50*, Wodziński M., Spyra J. (red.), *Jews in Silesia*, Cracow: 213–228.
- Szaynok B. (2007a), *Z historią i Moskwą w tle: Polska a Izrael 1944-1968*, Warszawa-Wrocław.
- Szaynok B. (2007b), *Żydzi w Dzierżoniowie (1945-1950)*, Przerwa T., Ligarski S. (red.), *Dzierżoniów – wiek miniony. Materiały pokonferencyjne*, Wrocław: 25–34.
- Szaynok B. (2011), *Żydzi na Dolnym Śląsku 1945-1950*, Kucharski W. Strauchol G. (red.), *Ziemia Zachodnie – historia i perspektywy*, Wrocław: 137–144.
- Szaynok B. (2016), *Raport o stanie badań na temat emigracji z Polski Żydów obywateli polskich po II wojnie światowej (1944-1989)*, Łukasiewicz S., *Polska emigracja polityczna 1939-1990 : stan badań*, Warszawa: 395–425.
- Szczepański A. (2007), *Mniejszość żydowska w Legnicy w latach 1945-1968*, „Szkice Legnickie”, t. 28: 145–180.
- Szczepański A. (2013), *Oświata żydowska w powojennej Legnicy (1945–1968)*, „Biuletyn Historii Wychowania”, nr 29: 101–116.
- Szydzisz M. (2006), *Przejawy antysemityzmu i emigracja ludności żydowskiej z Dolnego Śląska w latach 1956-1957*, Rudnik E. (red.), *Państwo Izrael. Analiza politologiczno-prawna*, Warszawa: 112–129.
- Szydzisz M. (2019), *Spółeczność żydowska na Dolnym Śląsku w świetle działalności Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego Żydów w Polsce w latach 1950-1989*, Warszawa.
- Techmańska B. (2011), *Edukacja dzieci i młodzieży narodowości żydowskiej w Legnicy w latach 1946–1968*, „Studia Śląskie”, nr 70: 33–52.
- Techmańska B. (2019), *Szkoły żydowskie na Dolnym Śląsku w latach 1945-1950: instytucje zajmujące się edukacją czy przygotowaniem młodych Żydów do emigracji?*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty”, t. 56: 121–139.
- Tokarska-Bakir J. (2018), *Pod klątwą: społeczny portret pogromu kieleckiego. T. 1.*, Warszawa.
- Tomaszewski J. (red.), (1993) *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce: w zarysie (do 1950) roku*, Warszawa.
- Tomaszewski J. (2010) *Stan badań nad historią Żydów w Polsce w XIX i XX w.*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 117 (nr 1): 23–38.
- Waszkiewicz E. (1994), *Program i działalność polityczna frakcji żydowskiej Polskiej Partii Robotniczej we Wrocławiu w latach 1945-1948*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, t. 49 (nr 3-4): 299–310.
- Waszkiewicz E. (1999), *Kongregacja Wyznania Mojżeszowego na Dolnym Śląsku na tle polityki wyznaniowej Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej 1945-1968*, Wrocław.
- Waszkiewicz E. (red.), (2007), *Współcześni Żydzi: Polska i diaspora: wybrane zagadnienia*, Wrocław.
- Waszkiewicz E. (2011), *Żydowscy mieszkańcy Dolnego Śląska: od okresu powojennego do współczesności*, „Wrocławskie Studia Politologiczne : czasopismo Instytutu Politologii Uniwersytetu Wrocławskiego”, t.12: 248–258.
- Węgrzyn E. (2016), *Wyjeżdżamy! Wyjeżdżamy?! Alija gomułkowska 1956-1960*, Budapeszt-Kraków.
- Wieczorek P. (2003), *Żydzi wałbrzyscy po II wojnie światowej*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, t. 58 (nr 4): 389-403.
- Wieczorek P. (2008), *Udział Żydów w życiu gospodarczym Wałbrzycha (1945-1968)*, „Kwartalnik Historii Żydów”, nr 2: 206–220.
- Wieczorek P. (2008a), *Udział Żydów w życiu gospodarczym Wałbrzycha (1945-1968). Cz. 1.*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, t. 63 (nr 3): 367–393.

- Wieczorek P. (2008b), *Udział Żydów w życiu gospodarczym Wałbrzycha (1945-1968)*. Cz. 2, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, t. 63 (4): 479–500
- Wieczorek P. (2010), *Przed październikiem był wrzesień. Wystąpienia antyżydowskie w Wałbrzychu w 1956 roku*, „Kwartalnik Historii Żydów”, nr 4: 449–461.
- Wieczorek P. (2015), *Spółeczność żydowska w Wałbrzychu po 1945 roku*, „Wałbrzyskie szkice”, t. 2: 87–154.
- Wieczorek P. (2017), *Żydzi w Wałbrzychu i powiecie wałbrzyskim 1945-1968*, Warszawa-Wrocław.
- Wieczorek P. (2019), „Jeszcze i tu są Żydzi” – o antysemityzmie na Dolnym Śląsku po pogromie kieleckim, Grabski A. (red.), *Pogromy Żydów na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*. Tom 4. *Holocaust i powojnie (1939-1946)*, Warszawa: 345–380.
- Wieczorek, P. (2021), *Wojna o scenę. Losy żydowskiego teatru we Wrocławiu w latach 1949–1968*, „Polish-Jewish Studies”, t. 2: 251–293.
- Wiklik C. (2014), *Okruchy z historii Żydów na Śląsku*, Warszawa-Jelenia Góra.
- Włodarczyk T. et al. (2007), *Przewodnik po świecie kłódzkich Żydów = Wegweiser durch die Welt der Glatzer Juden*, Krzyżowa..
- Włodarczyk T. (2010), *Osiedle żydowskie na Dolnym Śląsku w latach 1945-1950 (na przykładzie Kłodzka)*, nieopublikowana praca magisterska obroniona na Uniwersytecie Wrocławskim.
- Włodarczyk T. (2014), *Sport żydowski na Dolnym Śląsku w latach 1945-1959*, Maliniak J., Sroka P., Strauchold G., *Z dziejów sportu na Ziemiach Zachodnich i Północnych Polski po II wojnie światowej*, Wrocław.
- Włodarczyk T. (2016), *Z historii Żydów w regionie legnickim*, Warszawa-Jelenia Góra.
- Włodarczyk T. (red.) (2017), *Ku nowemu życiu: Żydzi na Dolnym Śląsku w latach 1945-1970*, Wrocław: Muzeum Narodowe we Wrocławiu.
- Włodarczyk T. (2018), *Przewodnik po żydowskim Dolnym Śląsku: region jeleniogórski*, Jelenia Góra.
- Włodarczyk T., Einhorn I. (2018), *Przewodnik po żydowskim Dolnym Śląsku: region wałbrzyski*, Jelenia Góra.
- Włodarczyk T., Einhorn I., Jamróg T. (2006), *Dzieje społeczności żydowskiej w Kłodzku w XIX-XX w.*, Warszawa.
- Włodarczyk T., Kichler J. (2016), *Przewodnik po żydowskim Wrocławiu*, Wrocław-Warszawa.
- Włodarczyk T., Kichler, J. (2019), *Przewodnik po żydowskim Wrocławiu*, Jelenia Góra.
- Wolny M. (2003), *Ludność żydowska w Świdnicy w latach 1945-1970*, „Rocznik Świdnicki”, t. 31: 128–157.
- Zaremba M. (2012), *Wielka trwoga: Polska 1944-1947: ludowa reakcja na kryzys*, Kraków-Warszawa.
- Żbikowski A. (2014), *Sąd Społeczny przy CKŻP: wojenne rozliczenia społeczności żydowskiej w Polsce*, Warszawa.
- Ziątkowski L. (1998), *Ludność żydowska we Wrocławiu w latach 1812-1914*, Wrocław.
- Ziątkowski L. (2000), *Dzieje Żydów we Wrocławiu*, Wrocław.
- Ziątkowski L. (2010), *Żydzi w Jaworze = Žide v Jaworu*, Jawor.
- Żółkiewska-Rejak A. (2017), *Zerwana przeszłość: powojenne środowisko żydowskiej inteligencji twórczej: pomoc materialna i organizacyjna ze strony CKŻP*, Warszawa.

Dr Marek Szajda, Dział Naukowy, Ośrodek „Pamięć i Przyszłość”, Wrocław (marek.szajda@zajezdnia.org)

Słowa kluczowe: Żydzi, Dolny Śląsk, osadnictwo, historiografia, powojnie, stan badań

Keywords: Jews, Lower Silesia, settlement, historiography, postwar period, state of research

ABSTRACT

The settlement of the Jewish population in Lower Silesia is an important component of the postwar history of Jews in Poland. It is also a notable part of the narrative surrounding the so-called Recovered Territories.

The article presents the state of research on the history of the Jewish population in Lower Silesia immediately following the end of World War II. The author puts forward the thesis that scholars are somewhat less interested in the history of the community of Jewish survivors living in Poland after 1945, despite the fact that the number of publications on this topic has increased significantly in recent years.

The research problem is an attempt to show new trends and viewpoints, as well as a recommendation to identify several research areas that may prove enormously useful in the development of further studies on the topic.

In addition to noting the most important publications relating to the immediate postwar period (1945–1950), current research trends as well as new perspectives and challenges facing scholars are discussed.